

John Lenaerts: gepassioneerd onderzoeker naar verhalen voor taalkundig en historisch onderzoek. Hij werd geportretteerd als gepassioneerd zoeker tijdens de in Vlaanderen rondreizende (en nog steeds voor uitleen beschikbare) tentoonstelling 'schatten van mensen' in 2010. *Living human treasures*, schatten van mensen, enzovoort, nog meer *key concepts*. De kracht van woorden is belangrijk om ook bij 'gewone mensen' de bijzondere waarde en passie te ontdekken. (foto FARO/Alan Govenar)

Sleutelwoorden voor heemkunde: een eigenzinnige keuze

Marc Jacobs

Waarom zou je de kans laten liggen om je een schat toe te eigenen en daardoor sterker te worden? Ik heb het over een rijkere woordenschat en heel in het bijzonder over een juwelenkistje vol sleutelwoorden. Een nieuwe sleutelbos kan helpen om de heemkundige beweging en praktijk te versterken, te actualiseren, te legitimeren, te prikkelen of te inspireren.

Het op een eigenzinnige wijze selecteren en samen voorstellen van een aantal sleutelconcepten of *keywords* is een beproefde formule. Zo publiceerde Raymond Williams in 1976 een beroemd geworden boek over sleutelwoorden voor cultuurwetenschappen.¹ Tegelijkertijd is het een kans om met die woorden verbonden methodes, auteurs en aandachtspunten te introduceren. Voor diverse wetenschappelijke disciplines en onderzoeksvelden werden dergelijke selecties van sleutelwoorden gepubliceerd. Zo is in de etnologie (*folklore studies* of volkskunde) het boek *Eight Words for the Study of Expressive Culture*, onder redactie van Burt Feintuch, een standaardwerk geworden. Diverse van die woorden (en vooral de bijbehorende essays) zoals 'groep', 'identiteit' of 'context' zijn ook voor heemkunde bijzonder relevant. Achter elk van die (titels van) hoofdstukken gaat een waterval aan andere relevante woorden en verwijzingen schuil.²

Woorden kunnen binnengehaald worden als positieve paarden van Troje, als uitnodigingen om datgene wat men onderzoekt met een ander perspectief te bekijken, om nieuwe inzichten te bereiken en daarvoor de woorden, methoden, modellen en andere middelen te mobiliseren die nodig zijn. Men kan interessante woorden identificeren om die over te nemen of te adopteren, eventueel om de eigen doeleinden te verfijnen of te adapteren. Enerzijds kan het helpen de heemkundige praktijk interessanter, sterker, dieper of boeiender te maken. Een van de beoogde effecten is dat onderzoekers meer uit bronnen of artikels kunnen halen door een verhoogde aandacht (vandaar: 'attenterende') of scherpere en/of bredere blik. Anderzijds kunnen woorden en, breder, vertogen worden ontdekt, die toelaten datgene waarmee men bezig is, *in casu* heemkunde, in een nieuw en positiever licht te laten baden, het aan beleidsmakers en journalisten beter, wervender en meer uitnodigend uit te leggen, meer passend respect te vragen en het potentieel en het belang ervan beter te doen inschatten. Soms gaan de twee soorten operaties waarvoor ik aandacht vraag samen.

1 R. Williams, *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society* (Fontana 1976).

2 Die woorden zijn: art, context, genre, group, identity, performance, text, tradition; B. Feintuch (red.), *Eight Words for the Study of Expressive Culture* (Urbana/Chicago 2003).

De kracht van vertogen en verbreding: omtrent ‘cultureel erfgoed’

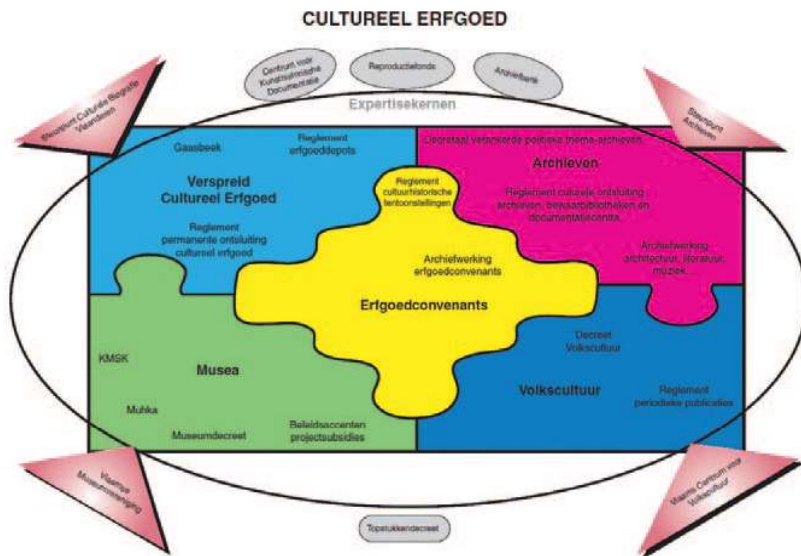
Het concept ‘cultureel erfgoed’ werd in de eenentwintigste eeuw door de Vlaamse overheid geïntroduceerd en gepropageerd. Het hing samen met andere woorden zoals bijvoorbeeld ontsluiting, immaterieel, steunpunt, Erfgoeddag, etnologie, erfgoedcellen en -convenants, beleidsplanning, vrijwilligerswerk en erfgoedbeleid. Voor gevorderden kwamen ook mantra’s zoals ‘integraal en geïntegreerd’ of ‘synergie’ in beeld.³ In vele organisaties, verenigingen, netwerken en overheden zowel op lokaal, regionaal, provinciaal als ‘landelijk’ niveau werden die nieuwe woorden geadopteerd, gekoesterd en ingezet. De snelle verspreiding en het vanzelfsprekend worden van cultureel erfgoed heeft de heemkundige beweging in Vlaanderen volgens mij de voorbije jaren goed gedaan en een tweede, aan de eenentwintigste eeuw aangepaste, adem gegeven.

Het maakt een verschil of een heemkundige kring alleen maar als sociaal-cultureel fenomeen wordt gezien, dan wel of die (ook) als een cruciale partner in het cultureel-erfgoedbeleid betrokken, erkend en gewaardeerd wordt. Dit overkomt een vereniging niet zomaar en er hoeft niet gewacht te worden tot een beleidsmaker de activiteiten dat label geeft: het kan ook geclaimd of aangegrepen worden om een nieuwe plaats en respect op te eisen. Dit gebeurde op vele plaatsen in Vlaanderen in het voorbije decennium door het samenspel met het decreet op het integraal lokaal cultuurbeleid van 2001 en de opname van woorden zoals erfgoed en volkscultuur in decreten en beleidsteksten.⁴

Zoals ik in deze bijdrage zal uitleggen, dienen er zich in het tweede decennium van de eenentwintigste eeuw nieuwe kansen aan, omdat ‘vrije tijd’ als beleidsconcept opwelt, ditmaal niet van bovenaf, maar van onderop, in de reorganisatie van lokale administraties in steden en gemeenten vanaf 2014. Als de heemkundige beweging erin slaagt om bruikbare woorden of vertogen zoals ‘serieuze vrije tijd’ (*serious leisure*) in te zetten, kan de dankzij het woord erfgoed veroverde positie nog versterkt worden.

3 Zie M. Jacobs, ‘Synergie’² 2010. Het cultureel-erfgoedconvenant als hedendaags beleidsinstrument: een essay over zijn verleden en toekomst’, in: M. Jacobs B. Rzoska en G. Vercauteren (red.), *Synergie*² 2010. *Het cultureel-erfgoedconvenant als hedendaags beleidsinstrument* (Brussel 2009) 11–98.

4 M. Jacobs, ‘Lobby voor je hobby. Kansen en uitdagingen voor heemkundige kringen in een integraal lokaal cultuurbeleid’, *Mores. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen*, 3:2 (2002) 19–24.

Het construeren en herschikken van een semantisch veld in actie: de beroemde puzzel die elf jaar geleden in Vlaanderen de beleidsstrategie uittekende van het samenbrengen van diverse velden en instrumenten in een nieuw beleidsveld en begrip: cultureel erfgoed.

Een van de redenen waarom het woord erfgoed in de eenentwintigste eeuw zo goed werkt, is omdat de betekenis heel erg verbreed is. Taalkundigen onderzoeken welke betekenissen een bepaald woord allemaal kan hebben en de totale verzameling van al die betekenissen wordt 'het semantisch veld' van dat woord genoemd. Dat 'semantisch veld' kan verbreden, versmallen of verschuiven doorheen de tijd. Denk bijvoorbeeld aan een woordenboek waar je de diverse betekenissen van een woord onder elkaar ziet staan. Als je de edities van een woordenboek in bijvoorbeeld 1850, 1950 en 2050 zou vergelijken, dan is de kans groot dat er meer of minder betekenissen bij staan (soms zelfs met aanduidingen als 'verouderd' of 'gallicisme' voor geïmporteerde betekenissen). Onderzoekers van semantische velden vinden door de analyse van vele gesprekken of teksten vaak nog meer betekenissen dan in een woordenboek. Er wordt ook onderzocht hoe bepaalde woorden in bepaalde contexten of regelmatig samen gebruikt worden en effect sorteren: vertogen ('discours').

Van autoritair gekaderd tot gemeenschappelijk gekoesterd erfgoedvertoog

In de twintigste eeuw werd het woord erfgoed (*patrimoine, heritage* enzovoort) vooral gebruikt om monumenten (kastelen, kerken, kathedralen, koninklijke paleizen enzovoort) en landschappen aan te duiden. Doorgaans ging het om het erfgoed van elites. In de laatste twee decennia van de twintigste eeuw, maar vooral in de eerste twee decennia van de eenentwintigste eeuw, is het semantisch veld van het begrip erfgoed zeer sterk verbreed.

Sommige haastige commentatoren meenden zelfs dat 'alles erfgoed leek te worden/zijn'. Wie beter kijkt, merkt dat er wel degelijk patronen inzitten en dat het eigenlijk op een wat langere termijn niet zo'n vaart loopt. In Vlaanderen kan je dat goed volgen. In de twintigste eeuw hanteerde het Vlaams Gewest steeds meer het begrip erfgoed om monumenten, landschappen en (potentiële) archeologische sites te omschrijven. In 2013 werd in het nieuwe onroerend-erfgoeddecreet deze evolutie officieel gemarkeerd met het opheffen van de oudere omschrijvingen, regelingen en decreten. Waar vroeger de bevoegde administratie op Vlaams niveau nog 'Monumenten en landschappen' in het vaandel voerde en de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen zetelde, is vandaag Onroerend Erfgoed de naam die de bevoegde Vlaamse administratie en minister gebruikt en wordt een Vlaamse Commissie Onroerend Erfgoed ingesteld. De Vlaamse Gemeenschap gebruikte de omschrijving 'cultureel erfgoed' vanaf 2001 om de velden van musea, archieven, bewaarbibliotheken en 'volkscultuur' samen te vatten. 'Volkscultuur' was een andere term die, via een Vlaams decreet uit 1998, was gelanceerd als beleidsconcept en waardoor ook de heemkundige beweging gevat en meegenomen werd in deze snelle evoluties. Vanaf 2003 werd de vroegere Museumdag en Archiefendag omgedoopt in een Erfgoedweekend, daarna Erfgoeddag. Het was belangrijk dat ook de heemkundige en andere verenigingen mee mochten en wilden doen.

In het erfgoeddecreet van 2008, en nog versterkt door de herwerkte versie van 2012, werd in deze grote operatie van naamgeving de erfgoedspoeling steeds sterker. Musea, archieven en erfgoedbibliotheken werden omschreven als collectiebeherende erfgoedorganisaties. De heemkundige beweging werd op landelijk niveau meegenomen via een wat halfslachtig begrip, dat het nog niet helemaal verteerd zijn van een snelle evolutie van beleidstermen verklikt, namelijk 'landelijke cultureel-erfgoedorganisatie voor volkscultuur'. Wie weet zal een doorgepraat verhaal over 'vrijwilligersengagement', 'liefhebbersparticipatie' of 'serieuze vrije tijd'/*serious leisure* ooit inspiratie bieden om dit beter te omschrijven ...

Adjectieven en alternatieven

In elk geval, naast zogenaamd onroerend erfgoed werd vanuit de bevoegdheid cultuur door de Vlaamse Gemeenschap ook roerend, immaterieel en digitaal erfgoed op de agenda gezet en in erkennings- en subsidielijnen vertaald.

Dit sijnpelde door of werd aangevuld op het lokale niveau. Als de kracht van woorden of vertogen wordt ingezet of geduid, is het nuttig goed te beseffen wat men doet en dat een zeker evenwicht en strategisch inzicht nuttig is. Want hoe snel komt niet de suggestie om die verschillende adjectieven weg te laten (net als de aanverwante instituties en expertisenetwerken) en gewoon alles erfgoed te noemen? Zo gewoon is dat niet, als men beseft dat 'erfgoed' een projectie of constructie is, een manier van kijken, praten en handelen.

De adjectieven maken alternatieven mogelijk. Vaak gaat er een andere logica schuil achter pogingen om erfgoedvertogen te 'vereenvoudigen': machtsstrijd. Waarom zouden we alles terugbrengen tot één kader, het *authorized heritage discourse*, waar gewone mensen opnieuw hun plaats kennen? Waar rijke elites en in hun dienst werkende experts en andere kunsthistorici of architecten bepalen en kiezen wat erfgoed 'eigenlijk is', grote oude landhuizen, heerlijke tuinen en oude (schilder- of beeldhouw)meesters, maar dan wel met de voorwaarde 'kijken mag, aankomen niet'?

Achter de keuze van bepaalde woorden of interpretaties schuilen soms hele programma's om alternatieven een kans te geven. Een sterk voorbeeld vinden we in de wereld van/volgens/via UNESCO en hoe natiestaten en andere netwerken het erfgoedbeleid op mondiale schaal proberen te kaderen. De impact van de UNESCO-conventie van 1972 over het natuurlijk en gebouwd werelderfgoed valt niet te onderschatten: het vatte goed een aantal dominante Westerse principes van onroerend-erfgoedzorg in de tweede helft van de twintigste eeuw samen, waarbij kenmerken doorklonken van wat Laurajane Smith *authorized heritage discourse* noemde.⁵ De UNESCO-conventie voor het borgen (*safeguard*, *sauvegarde* enzovoort) van immaterieel cultureel erfgoed van 2003 werd geconstrueerd als alternatief, door oude woorden (zoals *folklore*, *popular culture*, etnische kunst enzovoort) te schrappen en te vragen opnieuw te beginnen. Het bleek een succesvolle poging om het begrip erfgoed open te breken en ook volkscultuur vanuit zo'n perspectief te benaderen, naar waarde te schatten en er duurzaam mee om te gaan.

In het kader van dit artikel over sleutelwoorden wil ik in verband met die conventie uit 2003 enkele aspecten benadrukken, temeer omdat ze ook in de heemkundige praktijk in Vlaamse steden en gemeenten relevant zijn of zullen worden. Na ratificatie van deze conventie door België/de Vlaamse Gemeenschap in 2006 en het, onder meer via een visienota van de Vlaamse minister van cultuur Joke Schauvliege, via subsidielijnen en via een platform zoals www.immaterieelerfgoed.be ook ernstig nemen van de internationale afspraken, zullen die ingrepen in de woordenschat ook meespelen.⁶ Dat er actief beleid via, rond en met woorden gevoerd wordt, merk je onder meer in de sinds de visienota van Schauvliege veranderde vertaling van *safeguard/sauvegarde*. Tot 2011 werd dat concept in Vlaanderen en Nederland vertaald als 'bescherming' (wat terug vertaald naar het Engels of Frans in de eerste plaats *protection* betekent). Terwijl Nederland, voorlopig (?), nog vasthoudt aan ofwel 'beschermen' of het luie én lelijke anglicisme *safeguarden*, wordt sinds 2011 door de Vlaamse overheid het begrip 'borging' gepropageerd. Dit werd de voorbije jaren door steeds meer spelers in Vlaanderen overgenomen, die daarmee willen aangegeven dat ze fenomenen niet willen bevriezen maar verder (laten evolueren en) ontwikkelen, in samenspraak met de betrokken gemeenschappen en groepen.

5 Zie het oeuvre van Laurajane Smith, waarvan diverse publicaties online beschikbaar zijn op <http://anu.academia.edu/LaurajaneSmith>

6 Zie <http://kunstenerfgoed.be/ake/view/nl/6438042-Publicatie.html>

In heel deze operatie van het aanreiken van nieuwe woorden(schat), merken we enerzijds een grotere betrokkenheid van gemeenschappen, groepen en individuen. Artikel 15 van de conventie van 2003 spelt zelfs uit dat: 'Binnen het kader van zijn borgingsactiviteiten van het immaterieel cultureel erfgoed probeert iedere lidstaat de breedst mogelijke participatie te verzekeren van gemeenschappen, groepen en, als dat wenselijk is, individuen, die dat erfgoed creëren, in stand houden en doorgeven en hen actief te betrekken bij het beheer ervan.'

Nieuw vocabularium als borging

Maar anderzijds kunnen de UNESCO-conventie en daaruit resulterende operationele richtlijnen, formulieren en rapporten van de ambtenaren van het UNESCO-secretariaat ook beschouwd worden als operaties die proberen een hele set woorden weg te duwen en te vervangen door een beperkter aantal en nieuw in te kleuren woorden. Enerzijds is dit een poging om te ontsnappen aan de UNESCO-conventie van 1972, aan de Westerse *authorized heritage discourse* of aan voorbeelden van schaamteloze uitbuiting of misbruik – voor politieke, massatoeristische of andere doeleinden – van begrippen zoals 'authentiek', 'uniek' of 'buitengewoon' (*outstanding*). Anderzijds zit hier een programma achter om te breken met een reeks in de twintigste eeuw 'verbrande begrippen', die bijvoorbeeld in fascistische of communistische regimes misbruikt werden.⁷

In de discussies die tussen 2001–2003 werden gevoerd en die uiteindelijk uitgemond zijn in de UNESCO-conventie van 2003 werd zelfs een glossarium opgesteld, een lijst van mee te nemen of af te stoten sleutelwoorden, samen met definities.⁸ Dit glossarium werd niet toegevoegd aan de conventie en klinkt half door in de selectie, maar het maakt vooral duidelijk dat er wel degelijk werd ingegrepen. Het vervangen van woorden zoals 'folklore', 'volks-cultuur' of 'volkskunst' door 'immaterieel erfgoed' is het meest zichtbare en duidelijkste voorstel, maar er zijn ook een hele reeks andere woorden die minder wenselijk of zelfs taboe geworden zijn. Dit is zelfs expliciet in dossiers die bij UNESCO worden ingediend voor de opname van fenomenen op de representatieve lijst voor immaterieel cultureel erfgoed of voor het register van voorbeeldpraktijken, of voor het aanvragen van financiële ondersteuning voor het uitvoeren van borgingsprogramma's. Aanvraagdossiers worden afgewezen als de verkeerde woorden gebruikt worden. Als feedback krijgen de betrokkenen expliciet de aanbeveling: 'to use appropriate vocabulary or language'.

Het is een belangrijk inzicht dat in een operatie van verbreding van het semantisch veld van 'cultureel erfgoed' in een organisatie als UNESCO, die voor heel de wereld grote beleidlijnen en -kaders uitzet, soms heel bewust meer beperkte registers of lijsten van meer of minder geschikte woorden worden voorgesteld, in een poging om de praktijk te verbeteren en ongelijkheden, minder faire verhoudingen en misbruiken aan te pakken. In het geval van immaterieel cultureel erfgoed wordt de terminologie van omgaan met 'volks-cultuur' of 'folklore' net heel erg beperkt of opgekuist en worden woorden zoals *safeguard* als nieuw in te kleuren aangeboden.⁹

Attenderende begrippen en sleutelwoorden: een manier om disciplines te combineren of te overstijgen

In de net beschreven evoluties in de eenentwintigste eeuw is een begrip als 'volkskunde' in het verdomhoekje geraakt. In de Nederlandse en Vlaamse universiteiten is het in het tweede decennium van de eenentwintigste eeuw

7 Zie M. Jacobs, 'Criteria, Apertures and Envelopes. ICH Directives and Organs in Operation', in: *Evaluating the Inscription Criteria for the Two Lists of UNESCO's Intangible Cultural Heritage Convention. The 10th Anniversary of the 2003 Convention. Final Report* (Osaka 2013) 129–137.

8 Zie <http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00265.pdf>

9 Zie M. Jacobs (samen met G. Rooijackers), 'Etnologie, volkscultuur, erfgoed en dagelijks leven', *cULTUUR. Tijdschrift voor etnologie*, 1:1 (2005) 3–21; M. Jacobs, 'Rijmt etnologisch of volkskundig op eerlijk? Omgaan met de UNESCO-conventie (2003) voor het koesteren van I.C.E.', *cULTUUR. Tijdschrift voor Etnologie*, 1:2 (2005) 100–120.

vervangen door een ander, nieuw ingekleurd begrip, namelijk etnologie. Een deel van het studieonderwerp van de volkskunde is daarmee niet verdwenen, integendeel, maar er wordt wel anders over gesproken en gedacht, namelijk in termen van 'cultuur van alledag' of 'immaterieel cultureel erfgoed' bijvoorbeeld. Het is interessant vast te stellen dat in Vlaanderen het woord 'heemkunde' de eeuwwisseling wel lijkt te overleven, net als 'familiekunde of genealogie'. Het is tot op zekere hoogte dankzij de succesvolle verbinding met het concept 'erfgoed' en 'vrijwilligers'werking dat op Vlaams niveau organisaties als Heemkunde Vlaanderen en Familiekunde Vlaanderen vandaag de continuïteit en innovatieve dynamiek verzekeren.

Het is interessant vast te stellen dat in Vlaanderen het woord 'heemkunde' de eeuwwisseling wel lijkt te overleven, net als 'familiekunde of genealogie'

Maar er is meer nodig, denk ik. In de rest van deze bijdrage presenteer ik een set van woorden waarvan ik denk dat ze interessant zijn voor de heemkundige beweging of erfgoedgemeenschap in Vlaanderen. Uiteraard zijn ook andere keuzes mogelijk, nuttig en wenselijk. Dergelijke woorden werken als solisleutels in de muziek, zodat iedereen een bepaalde toon kan vinden of zich binnen een bepaalde toonladder zou kunnen bewegen. Ze fungeren als vlaggen waarachter een reeks auteurs, ideeën, theoretische ankerpunten en praktijken schuilgaan of kunnen opgesteld worden. Het zijn *key concepts* of sleutelwoorden omdat ze deuren kunnen openen waarlangs nieuwe vragen, probleemstellingen, argumenten of belangstellenden kunnen binnenkomen. Door een eigen-zinnige keuze uit te spellen en ook de combinatie van die concepten voor ogen te hebben, wordt ook een agenda voorgesteld (en het woord *Eigen-sinn* met de onderliggende referentie aan Alf Lütcke zet al mee de toon).¹⁰

Alledaagse historische cultuur

Zoals hoger werd aangegeven, werd 'heemkunde' in Vlaanderen in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw onder het concept volkscultuur gevat. Zoals onder meer door mezelf herhaaldelijk in die periode werd uitgespeld, werd het begrip 'volkscultuur' uit het gelijknamige Vlaamse decreet van 1998 in vier richtingen ontwikkeld, namelijk als staand voor 1) cultuur van alledag, 2) immaterieel cultureel erfgoed, 3) erfgoedverenigingen en 4) alledaagse historische cultuur.¹¹

Dit laatste begrip was toen, in 2002, net gelanceerd door de Nederlandse historicus Kees Ribbens in zijn sterk opgemerkte proefschrift over hoe in Nederland buiten de academische wereld met het verleden werd omgegaan. Met alledaags bedoelt Ribbens de omgang met het verleden door niet-academisch geschoolde historici of beoefenaren van een functie waarin ze zich met het verleden bezighouden. Hij probeert daarin patronen en evoluties te onderscheiden. Hij maakte duidelijk dat universitaire historici zich geen illusies moesten maken dat ze een monopolie hadden op de geschiedenis, dat er ook allerlei andere kanalen bestonden dan hun boeken en tijdschriften

10 A. Lütcke, *Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus* (Hamburg 1993).

11 Zie M. Jacobs, 'Het culturele-erfgoedlandschap. Convergence en beleidsinstrumenten in de erfgoedsector', in: R. Dillemans en A. Schramme (red.), *Wegwijs cultuur* (Leuven 2005) 271–277; M. Jacobs en H. Schoefs, 'Van volkskunde in Vlaanderen naar 'volkscultuur' in Vlaanderen. Twee aanhalingstekens en een erfgoedwereld van verschil', *Vlaanderen*, 54 (2005) 257–263.

om verhalen over het verleden te vertellen en dat vele gebruikers op heel andere plekken, via andere media en op een andere manier met geheugen, herinneringen en beelden van het verleden omgingen.

Deze moedige poging tot academisch beeldenstormen of relativeren in de vorm van een proefschrift heeft Kees Ribbens uiteindelijk geen windeieren gelegd. Sinds 2013 is prof. dr. Kees Ribbens, naast zijn aanstelling als senior onderzoeker in het NIOD (Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocide-studies), ook bijzonder hoogleraar Populaire Historische Cultuur en Oorlog geworden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Niet alleen de rol die de Eerste en Tweede Wereldoorlog spelen, maar ook aanwezigheid van oorlogen in videogames, spelen en andere media is nu het thema.

Het belang van een concept als 'alledaagse historische cultuur' kan niet onderschat worden, omdat Ribbens een heel palet toont aan manieren van omgaan met het verleden, waaronder ook heemkunde. De hedendaagse historische cultuur heeft volgens Ribbens een aantal kenmerken: verbreding van onderwerp en thema's, veel meer aandacht voor het meer recente verleden, schaalverkleining, meer democratisch, meer aandacht voor beelden en materiële cultuur en het idee van een grotere toegankelijkheid.¹²

12 K. Ribbens, *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945–2000* (Hilversum 2002) 51.

Ribbens besteedt de nodige aandacht aan lokale geschiedbeoefening, met eerste opflakkingen van historische verenigingen op het einde van de negentiende eeuw, een opflakking tijdens de Tweede Wereldoorlog onder de vlag van heemkunde, een blijvende geringe belangstelling na de oorlog, met uitzondering in het Zuiden: een 'defensief geformuleerde heemkunde-beoefening krijgt in de jaren veertig en vijftig eigenlijk alleen in Noord-Brabant, en in mindere mate in Limburg, voet aan de grond'. Vanaf de jaren 1960 en 1970, met een sterke doorgroei in de jaren 1980 en 1990, ontstonden er vele honderden heemkundige verenigingen. Drie procent van de bevolking in Nederland boven de zestien jaar, meer dan 300.000 mensen, waren in 1997 lid van een vereniging voor lokale en bovenlokale geschiedenis en oudheidkunde. Niet alleen in Nederland, maar ook in Frankrijk en Vlaanderen, is er in de tweede helft van de twintigste eeuw sprake van een aanzienlijke beweging en uitbreiding. De verdienste van het werk van een onderzoeker als Ribbens en de introductie van een nieuw concept als 'alledaagse historische cultuur' is dat deze evolutie van de sector van erfgoedverenigingen niet geïsoleerd, maar samen met allerlei andere fenomenen in beeld wordt gebracht en wordt geduid. Het belang en de kracht van deze vormen van omgaan met het verleden worden zo meer ernstig genomen.

De werkwinkel van Samuel

In veel landen zijn er voorlopers van de hedendaagse niches van publieksgeschiedenis of van academici die opener staan ten opzichte van lokale geschiedbeoefening, door vrijwilligers of in verenigingsverband, zoals Kees Ribbens dat voor het Nederlandse taalgebied is. Een van de belangrijkste vroege helden is Raphael Samuel. Hij is sinds de jaren 1960 niet alleen bekend geworden als voorvechter van de geschiedenis van onderop (*history from below*). Hij is ook een van de eerste academisch opgeleide historici die inzag dat de gebruikelijke corporatistische reflexen niet pasten en dat moest gepoogd worden te ontsnappen aan de bias van (tot) universitair(-gebruiksbeperkte) historici.

In zijn proefschrift wijst Kees Ribbens terecht op het belang van de bundel *Theatres of memory* (1994) van Samuel, door zijn empathische en constructieve

bespreking van de voortschrijdende verbreding van het begrip erfgoed en de veelvormigheid van de omgang met het verleden. Hij hechtte veel belang aan bijvoorbeeld verzamelaars en hoe ze door hun werk ook het concept 'historisch' verbreden. Ribbens zet het belang van de Britse historicus goed neer: 'De door al deze ontwikkelingen tot stand gekomen nieuwe versie van het verleden is – ondanks pogingen van de National Trust om a country-house version of "Englishness" te promoten – volgens Samuel aanzienlijk democratischer dan eerdere versies omdat meer mensen zich erbij betrokken voelen en er toegang toe hebben.'¹³

Ik pleit er hier voor dat ook de heemkundige beweging Samuel postfactum en postuum adopteert als een referentiepunt in het verleden. Niet alleen omdat zijn werk nog steeds lezenswaardig is, maar ook omdat het een statement is dat ook in de nieuwe, mondiale koepelwetenschap van de kritische erfgoedstudies gemaakt wordt. Twee van de goeroes van die wetenschappelijke beweging, namelijk Rodney Harrison en Laurajane Smith, proberen die plek van Samuel in de genealogie van de erfgoedstudies duidelijk te maken.¹⁴ In haar recente (gratis te verkrijgen) boekje *All Heritage is Intangible: Critical Heritage Studies and Museums*, maakt Laurajane Smith duidelijk dat kritische geograaf David Lowenthal een wel erg negatieve kijk had op *heritage* en een naïef-positieve opinie over *history*, maar dat zijn werk tot nog toe veel meer geciteerd wordt dan het werk van Samuel.¹⁵

Ik wil hier echter ook de aandacht vestigen op de formule van de *history workshops*, die ook verbonden zijn met de Britse historicus Raphael Samuel. Het doel van Samuel was om de studie van het verleden buiten de universiteit te krijgen en over te gaan tot werkvormen, *workshops*, waar meerdere mensen konden participeren. Zowel professionals in archieven of onderwijsprogramma's, verenigingen en anderen werden gevraagd mee te werken, betrokken te worden en te zijn. Ze omschrijven het zelf als een vorm van 'collaborative, radical history'. Sinds 2011 is er ook een online versie, *History Workshop Online*, dat zich voorstelt als forum, laboratorium en *virtual coffee-house* waar radicale geschiedenis wordt beoefend. Het is verbonden met de History Workshop Journal.

Het boek *Theatres of Memory* werd als paperback in 2012 opnieuw uitgegeven: er is dus geen reden om dit basiswerk te negeren en niet in het referentiekader op te nemen. Voor de heruitgave schreef Bill Schwartz een inleiding waarin hij de boodschap van het boek voor wie het wil lezen (hopelijk niet alleen academici) nog eens extra benadrukte:

*To suppose that history is the product only of the socially accredited elites who write the academic articles and monographs, who compose the reviews and who are installed in the university departments and research institutes, is to ignore the greater mass who labour to make the past known: the ranks of librarians, archivists and schoolteachers, and the sizeable if shifting and relatively inchoate gatherings of amateurs.*¹⁶

Een van zijn strijdpunten was het gebruik van voetnoten: het relativeren van het monopolie van academisch actieve historici impliceerde niet het afwijzen van dergelijke bijzondere instrumenten, maar net het koesteren van dat middel buiten universitaire contexten. Naar de situatie in Vlaanderen vertaald: voetnoten moeten tot de heemkundige gereedschapskist behoren, niet alleen als kritisch apparaat, maar ook om diverse tekstlagen aan te brengen en eruditie te laten floreren.

13 Ribbens, *Eigentijds*, 29 en 30.

14 Een van de beste inleiding tot het hedendaags (Angelsaksisch) kritische erfgoedstudies-paradigma is R. Harrison, *Heritage: Critical Approaches* (New York 2013). Diverse artikels van Harrison zijn te vinden en te downloaden op: <http://ucl.academia.edu/RodneyHarrison>

15 Zie L. Smith, *All Heritage is Intangible: Critical Heritage Studies and Museums* (Amsterdam 2012) 15 en passim; te downloaden via https://www.ahk.nl/fileadmin/download/reinwardt/lectoraat/All_heritage_is_intangible.pdf. Haar basiswerk is L. Smith, *Uses of Heritage* (London 2006).

16 B. Schwartz, 'Foreword', in: R. Samuel (red.), *Theatres of Memory. Past and Present in Contemporary Culture* (New York 2012) vii-xix, aldaar viii.

Gewone passies van Bromberger

'Gewone passies' (of alledaagse passies) is het volgende sleutelwoord dat we nodig hebben in de wereld van de heemkunde en erfgoedwerkliefhebberij. De combinatie tussen passie en erfgoed wordt soms als negatief ervaren. Zo werd in 1997 in Parijs een van de *Entretiens du Patrimoine* gewijd aan *Passions identitaires*.¹⁷ In een decennium met bloedige conflicten in de Balkan, in Europa zelf dus, kreeg het passioneel opgaan in, aangrijpen van en verwijzen naar verhalen, nederlagen en overwinningen in het verleden een bijzondere bijklank.

De Franse etnoloog Christian Bromberger gebruikte het begrip *passions ordinaires* om een heel andere, schijnbaar uiteenlopende reeks fenomenen te beschrijven, vrijetijdbestedingen waar mensen in opgaan. Het gaat zowel om voetbal of bingo spelen, om wandelingen en koken met oog en woorden voor de *cuisson*, voor dictee en kwissen, voor tuinieren en klussen, voor avontuurlijke sporten of schaken voor gevorderden.¹⁸ Om heel dit sinds de jaren 1970 volop bloeiende en uitdeinende veld te ordenen, introduceerde Bromberger enkele clusters. Een aantal van die nieuwe passies draait rond 'thuis': 'la vie domestique et ses entours', met 'doe-het-zelfklussen' als sterk voorbeeld.¹⁹ Ook Raphael Samuel vestigde de aandacht op de Do-it-Yourself-beweging en lanceerde hiervoor de uitdrukking *retrochic*, om heel de herbouwoede en huiselijke interventies sinds de jaren 1950 te omschrijven.²⁰ Het verhaal van de relatie tussen de doe-het-zelfbeweging, de kans om te bouwen en te verbouwen en lokale geschiedenis, en, in Vlaanderen, heemkunde sinds de jaren 1950 moet nog geschreven worden, maar kan interessant zijn.²¹

Een grote cluster van *passions ordinaires* verwijst naar de wereld van onderzoek, verzamelaars, eruditie, onderzoekers die bewogen worden door een *devoir de mémoire*, een *volonté de savoir* of *le plaisir du savoir*. Verenigingen voor genealogie en lokale geschiedenis zijn in de jaren 1980 (met name na het Jaar van het Erfgoed in 1980 en na de instelling van de *Journées du Patrimoine*) als paddenstoelen uit de grond geschoten. Het aantal mensen die met hun stamboom bezig zijn, is sterk gegroeid.²²

Het verhaal van de relatie tussen de doe-het-zelfbeweging, de kans om te bouwen en te verbouwen en lokale geschiedenis, en, in Vlaanderen, heemkunde sinds de jaren 1950 moet nog geschreven worden, maar kan interessant zijn

Bromberger benadrukt dat men deze vormen van vrijetijdsbesteding erg ernstig moet nemen. Zijn onderzoeksploeg concludeerde dat voor de mensen die er veel in investeren en zich ermee identificeren het woord passie bruikbaar is. Een van de kenmerken die ze ontdekten heeft te maken met de

17 J. Le Goff, *Patrimoine et passions identitaires. Actes des entretiens du Patrimoine 6,7,8 janvier 1997* (Parijs 1998).

18 C. Bromberger (red.), *Passions ordinaires. Du match de football au concours de dictée* (Parijs 1998).

19 J. Deniot en F.-X. Triviere, 'Le bricolage ou la passion réfutée', in: C. Bromberger (red.), *Passions ordinaires. Du match de football au concours de dictée* (Parijs 1998) 95–115.

20 Samuel, *Theatres*, 51–82.

21 M. Jacobs, 'Een doe-het-zelver in volkscultuur, met een leitmotiv', in: *Achter de traditie. Op zoek naar een levend verleden. Leven en werk van Jozef Weyns* (Antwerpen 2008) 157–175.

22 M.-H. Guyonnet, 'Chercheurs de patrimoine en Haute-Provence: une passion et ses enjeux', in: C. Bromberger (red.), *Passions ordinaires. Du match de football au concours de dictée* (Parijs 1998) 139–162.

geneugten van de expertise, zowel het kunnen identificeren, beschrijven en analyseren. Het kunnen gebruiken van jargon of sleutelwoorden hoort erbij: 'Les passionnés sont d'inlassables érudits et classificateurs qui puissent une partie de leur jouissance dans les méandres d'un savoir encyclopédique. Un des piments de ces pratiques est de transformer le perçu en nommé, d'exhausser les sensations en connaissances, de traduire en mots précis ce que le commun ressent confusément ou repère approximativement.'²³ Er is een hele wereld rond elk van de passies gegroeid, met tijdschriften, fotokopies, archiefleeszalen en allerlei andere objecten. Het kost inspanningen, ja zelfs offers (vaak van tijd, maar ook geld, ruimte enzovoort). Het brengt ook plezier, zeker als men met gelijkgestemden kan overleggen of van gedachten kan wisselen. Vaak is er ook sprake van een vorm van competitie.

Bromberger schetst haarscherp de positieve kenmerken en effecten van gepassioneerden in groep. Daarbij horen volgens hem ook oppositie, spanning en kritiek. Er worden externe tegenstrevers gepercipieerd maar ook interne tegenstrevers, waarbij de zuiverheid een belangrijk strijdpunt is. Dit kan zowel gaan om een interne machtsstrijd om en in het bestuur, maar evengoed over koepelorganisaties. In Frankrijk stelde het team van Bromberger het volgende vast:

*Que ces différends internes, ces inimitiés, ces accusations, cet esprit missionnaire soient plus ou moins vifs, ils forment toujours le décor fragmenté de l'univers passionnel (...) Les passionnés du patrimoine, qui arpencent durement la campagne à la recherche de documents et d'archives, dénoncent les grosses associations subventionnées, stipendiées, nanties d'un personnel salarié (...) La passion intense, parce qu'elle exhausse un objet en enjeu majeur de la vie, entraîne ainsi dans son sillage conflits, scissions groupusculaires renforcés par l'esprit de concurrence entre porte-étendard qui aspirent au leadership.*²⁴

Het is zowel voor beleidsmakers als voor de betrokken gepassioneerden zelf nuttig om het bredere plaatje te zien, dat vreugden, aspiraties en conflicten als het ware ingebakken zitten in dit soort van activiteiten en structuren; wat kan helpen om te relativieren, te duiden en er duurzamer mee om te gaan. Een van de evoluties die de ploeg van Bromberger detecteerde was dat deze vooral door (oudere) mannen gedomineerde structuren steeds meer met vrouwen (zullen) geconfronteerd worden, net als een geleidelijk democratiseringsproces.

Het boeiende aan het project van Bromberger is dat voor een heleboel vrijetijdsbestedingen en hobby's gezocht wordt naar mechanismen, evoluties en patronen. Waarom kiezen mensen voor bepaalde thema's? Hoe en wanneer worden ze besmet door het virus of hoe verloopt een roeping? Bij hoeveel mensen is de nakende pensionering of een gesublimeerde midlifecrisis of hoogtepunt of het verlies van een naastbestaande de *déclat* voor het passioneel bezig zijn met een stamboom? Voor lokale geschiedschrijving in Frankrijk suggereert Bromberger het volgende:

Le goût pour la recherche patrimoniale naît souvent à un tourment décisif de la vie, à la faveur d'une rupture volontaire avec le monde urbain et d'une tentative d'insertion dans un nouveau social; il peut aussi prendre corps quand une page de l'existence collective se tourne irrémédiablement: la fermeture d'une usine, d'un bassin houiller ... peut être le ferment nostalgique de cet engouement (...) un sentiment de revanche sur une histoire

23 C. Bromberger, 'Introduction', in: C. Bromberger (red.), *Passions ordinaires. Du match de football au concours de dictée* (Paris 1998) 5–38, aldaar 29.

24 Bromberger, 'Introduction', 32–33.

*mal écrite (...) La passion, qui est dépassement de soi, apparaît ainsi, dans bien des cas, comme une réparation. C'est autour de ces intérêts assumés, et non imposés, que se créent des relations sociales vives que scandent confidences échangées et repas partagés.*²⁵

25 Bromberger, 'Introduction', 36.

In de bundel wordt speciale aandacht besteed aan lokale erfgoedverenigingen in de Haute-Provence in de jaren 1980. Daar zijn opmerkelijk veel inwijkelingen vanuit Parijs en andere grote steden bij, die via hun passie voor lokale geschiedenis, tradities en erfgoed ook een ingang vinden om te integreren en een nieuwe gedeelde identiteit en verleden te construeren.

Passions ordinaires is een begrip dat beleidsmakers in Vlaanderen tot nog toe niet ontdekt hebben, ook al biedt het een groot potentieel. In de tweede ambtsperiode van Bert Anciaux werd even een instrument of hefboom in stelling gebracht en vanuit de Vlaamse administratie levensvatbaar ondersteund, namelijk de Week van de Smaak. Het was een experiment dat had kunnen uitmonden in het activeren van hefbomen rond *lifestyle*, of tot een cultuurbeleid dat op vier pijlers steunde: sociaal-cultureel werk, kunsten, erfgoed en *lifestyle/gewone passies*. Het had een overkoepelend en wervend begrip kunnen worden, vrije tijd, eerder dan een vrij beperkt segment ervan dat dan cultuurindustrie wordt genoemd. In de beperkte *cultural industry*-blik komt bijvoorbeeld heemkunde of lokale geschiedschrijving maar marginaal in beeld, als mogelijke leverancier van verhaaltjes en aanknopingspunten voor de toeristische industrie. Die ontluikende beleidslijn heeft de crisis niet echt overleefd. De huidige hervormingen die in vele gemeenten in Vlaanderen bezig zijn en waarbij het koepelbegrip 'vrije tijd' gebruikt wordt om diensten voor jeugd, sport, cultuur en andere bevoegdheden samen te brengen, opent echter nieuwe perspectieven.

Serieuze vrije tijd

Nog veel ruimer en breder dan Bromberger is wat Robert Stebbins deed in zijn uitgebreide oeuvre over vrijetijdsbesteding in de wereld. Ik wil hier heel

Johan Roelstraete: een schoolvoorbeeld van eruditie, beoefenaar van de 'passion ordinaire' van genealogie, protagonist van lokale geschiedenis en heemkunde (van onder meer Heule) als *serious leisure* en bezig met jargon en sleutelwoorden, zoals blijkt uit zijn *Abc van de genealogie* (Brussel 2012).

in het bijzonder de aandacht vestigen op het sleutelbegrip *serious leisure* dat hij lanceerde.²⁶ Stebbins heeft over het thema een hele batterij boeken en talloze artikels gepubliceerd. Het is een oeuvre dat tot nog toe nauwelijks werd gemobiliseerd of ingezet in verband met heemkunde, familiekunde of erfgoedzorg. Ik pleit er hier voor om dat toch te beginnen doen.

26 Zie <http://www.seriousleisure.net/> voor een overzicht van het rijke oeuvre.

Uiteraard is het in het kader van deze bijdrage onmogelijk om dit helemaal te ontwikkelen en uit te werken, of op de tientallen artikels en boeken in te gaan. Ik beperk me hier tot een boek dat de recent gepensioneerde Stebbins schreef over het zinvol en gepland omgaan met tijd tijdens het pensioen. In *Planning Your Time in Retirement* probeert hij de inzichten, woorden en methodes die hij in enkele decennia onderzoek samenbracht praktijkgericht en toegankelijk te vertalen voor wie in Europa, Canada of de Verenigde Staten met pensioen gaat of met cultuurbeleid en maatschappelijk werk bezig is.²⁷

27 R. Stebbins, *Planning Your Time in Retirement. How to Cultivate a Leisure Lifestyle to Suit Your Needs and Interests* (Lanham 2013).

Stebbins werkte een model uit waarbij hij een onderscheid maakt tussen *serious leisure*, *project-based leisure* en *casual leisure*, wat eerder vrijblijvende vrijetijdsbesteding is. Het gaat om activiteiten die mensen niet uit verplichting doen, niet omdat het moet. Onder *casual leisure* vallen ook fenomenen zoals *edutainment*, de combinatie van educatie en entertainment, waar het lezen van historische fictie en non-fictie (biografieën enzovoort) onder valt. Veel van de fenomenen die Kees Ribbens onder de noemer 'alledaagse historische cultuur' heeft proberen te vatten, kunnen met het leestraster van Stebbins onderzocht worden.

Actief beoefende heemkunde (in verenigingsverband) valt volgens mij grotendeels onder de definitie van *serious leisure*: 'the systematic pursuit of an amateur, hobbyist, or volunteer activity. It is sufficiently substantial, interesting, and fulfilling for the participant to find a career there acquiring and expressing a combination of its special skills, knowledge and experience. This career is experience in free time, however during which the individual gets better.'²⁸ In de categorie van *serious leisure* maakt Stebbins ook nog eens een onderscheid tussen 'amateurs', 'hobbyisten' (hobbyists) en 'ernstige vrijwilligers' (*serious volunteers*). Deze activiteiten vergen specifieke competenties, kennis, vaardigheden, inzet en investering van tijd. Ze vergen vaak een langdurig engagement. Het verschil met projectgebonden vrije tijd is dat bij deze laatste vorm een vaak intense, maar in de tijd korte inzet verwacht wordt en vaak minder sterke competenties. Hij maakt daar een onderscheid tussen 'one-shot projecten' of 'occasionele projecten'. Een van de voorbeelden die hij daarvoor typisch acht is de interesse voor een stamboom, die bij vele Amerikanen plots opwelt en hen dan enkele dagen of weken in de ban houdt of die met grote tussenpauzes opduikt. Men kan dan ook een handboek lezen of zelfs een introductie cursus volgen en iets maken. Voor sommigen evolueert dit tot een hobby, waarin ze zich specialiseren, waar ze heel veel tijd en energie in stoppen, en waar ze dan een carrière in maken, als familiekundige (een hobby, en met verdere professionalisering van genealogen als beroep, eventueel een serieuze liefhebberij). Stebbins probeert al die verschillende soorten investeringen te ontrafelen. Net als bij Bromberger is de grote meerwaarde dat hij dit voor heel verschillende activiteiten doet en zo het verband tussen die vormen van serieuze vrijetijdsbesteding toont, het maatschappelijk belang ervan demonstreert en dit ook theoretisch uitdiept.

28 Stebbins, *Planning*, 14.

Serius is het woord dat in enquêtes door de beoefenaars zelf werd voorgesteld. Het staat ook voor zorgvuldigheid, belang, eerlijkheid en oprechtheid, eerder dan voor gebrek aan plezier of zwaarwichtigheid. Het verschil tussen

amateurs en hobbyisten in het model van Stebbins is dat amateurs professionele evenknieën hebben: er zijn mensen die met dezelfde activiteit professioneel aan de slag zijn, in loondienst of als zelfstandige en er hun boterham mee verdienen. De grens is niet steeds goed te trekken en hobby's kunnen ook professionaliseerd worden. Bij de hobbyisten rekent Stebbins naast bijvoorbeeld croquet- of frisbeespelers ook verzamelaars. Relatief gezien vinden liefhebbers en amateurs volgens Stebbins meer motivatie in en rond zichzelf, terwijl 'volunteering' meer gemotiveerd is door altruïsme: een dienst voor iemand anders of voor het collectieve leveren (maar dat geeft ook weer voldoening). In zijn werk rafelt Stebbins dat allemaal verder gedetailleerd uit, en probeert hij te vatten wat de voldoening of bevrediging of frustratie zoal kan zijn en hoe dit evolueert.

Stebbins onderzocht specifiek ook wetenschappen en vrije tijd en zoomde in op de 'observers', 'armchair participants' en 'applied scientists'. Hij benadrukt daarbij heel sterk de relevantie van het leerling-, gezel- en meestermodel. Naast disciplines als computerwetenschappen, astronomie, fysica en meteorologie vond hij de amateurwetenschappers vooral ook in de biologische wetenschappen (ornitologie, entomologie, botanica: de studie van vogels, insecten en planten dus) en in de geschiedbeoefening en archeologie.²⁹

29 Stebbins, *Planning*, 35–60.

De sleutel die hij aanreikt om doelen te realiseren als men niet (meer) in een professionele context (met de middelen van bedrijven of een competitieve verloning) actief is, is 'positive simplicity', 'eenvoudiger leven' en 'creatief met

Top down, het autoritair gekaderde erfgoeddiscours, grote monumenten en werelderfgoed, hier de Grote Markt te Brussel, is in de 21ste eeuw niet meer de enige manier om met erfgoed om te gaan. Het woord cultureel erfgoed wordt vandaag ook gebruikt voor *bottom up*, een participatief erfgoedverhaal, immaterieel erfgoed en vrijwilligerswerk, en heemkunde als 'serieuze vrije tijd'. (foto FARO/Bart van der Moeren)

minder'. Dit omschrijft Stebbins als een proces waarbij mensen vermijdbare uitgaven en activiteiten terugschroeven en keuzes maken. Het lijkt erg op 'anders gaan leven', maar, zo houdt Stebbins voor, dat is wat mensen die met pensioen gaan ook effectief doen, zeker als ze niet bij de pakken blijven zitten en allerlei zaken willen realiseren. Het belang van een concept als *serious leisure* is dat het toelaat allerlei onderbelichte fenomenen en evoluties in de maatschappij op te merken en daar op een positieve manier mee aan de slag te gaan of over te berichten. In een tijdsgewricht waarin onder meer computerondersteunde sociale media maar ook de voortschrijdende professionalisering steeds meer aandacht krijgen, is het belangrijk ruim te blijven kijken en bredere en dikkere verbanden te zien tussen schijnbaar geïsoleerde fenomenen in de maatschappij. Heemkunde of vrijwilligerswerk rond erfgoed komt zo als een belangrijk en serieus te nemen sector in beeld.

Eruditie en barbarij

Alessandro Baricco is momenteel een van de bekendste en meest invloedrijke intellectuelen in Europa. Als we hem even barbaars kort zouden moeten situeren, zouden we kunnen spreken over de David Van Reybrouck van Italië of de nieuwe Umberto Eco. Hij is niet alleen een begenadigd fictieschrijver, met meesterwerken (zoals *Zijde*) die in vele talen vertaald werden. Hij maakt tegenwoordig ook ongewone – trage, diepgravende – televisieprogramma's in de vorm van erudiete lezingen in theaterzalen, waarbij toeschouwers en kijkers aan zijn lippen hangen. De voorbije jaren publiceert hij ook essays waarbij hij hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen vanuit een cultureel perspectief duidt.

In de Italiaanse krant *La Repubblica* publiceerde Alessandro Baricco (1958) enkele jaren geleden een hele reeks ophefmakende artikels over cultuur in de tijd van Google. Welke grote veranderingen vinden er momenteel plaats in de maatschappij, in de media, in de wetenschap en vooral ook in onze hoofden? De stukken werden vertaald naar het Nederlands, in 2010 gepubliceerd onder de titel *De barbaren* en in 2013 voor de tiende keer herdrukt. Het is sterk aanbevolen lectuur voor heemkundigen en andere historici of onderzoekers. Het zijn heel vlot geschreven korte essays over hedendaagse onderwerpen, maar wel met diverse boodschappen over wat er gebeurt in het internet-tijdperk. Wat is het effect van opgroeien met internet, met een iPad of iPhone of met een computer als onderdeel van het dagelijks leven? Met zeer veel, nu nog gratis, informatie over heden en verleden 24/7 dubbelklikbaar binnen handbereik? Met snelle televisieprogramma's en andere evenementen? Hoe verhouden we ons tot klassieke muziek, geschiedenis of complexere verhalen?

Het kan plezier geven maar het kost ook veel inspanning om je te verdiepen in een bepaald onderwerp, zoals de Negende Symfonie van Beethoven.

Hoezeer de Negende ook een gigantische vindplaats van betekenis is, zij produceert in haar eentje niet een hoeveelheid betekenis die groot genoeg is om het individu te laten overleven. Dat is de paradox die we in zeer veel wetenschappelijke studies aantreffen: de hoogste vorm van concentratie op één hoekje van de wereld is bedoeld om dat hoekje te verduidelijken, maar dan door het los te snijden van al het andere. Uiteindelijk bereik je dan een middelmatig resultaat [...] Dat is de paradox waaraan de verdwaasde blikken van jongelui op school uiting geven.³⁰

30 A. Baricco, *De barbaren* (Amsterdam 2013) 136.

Is het al die langdurige inspanning wel waard en kunnen er geen andere of binnenwegen gevonden of aangeboden worden? Hoe spelen nieuwe generaties en de bedrijven daarop in?

Dus hebben de barbaren de horizontale mens bedacht. Zoiets moeten ze gedacht hebben: als ik nu eens al die tijd, al die intelligentie, al die toewijding gebruik om over de oppervlakte te reizen, over de huid van de wereld, in plaats van die vervloekte diepte in te moeten? [...] Ze zagen het model van de ontwikkelde burger voor zich, gebogen over zijn boek, in het halfduister van een salon met gesloten ramen en beklede wanden – en die burger hebben ze instinctief vervangen door de surfer.³¹

31 Baricco, *Barbaren*, 137–138.

Een van de essays in *De barbaren* gaat expliciet over de cultuur van het verleden. Officieel is het verhaal nog steeds zo dat de cultuur van het verleden de plaats vertegenwoordigt waar diepere betekenissen liggen, “onze wortels”:

Om daar toegang tot te krijgen moet je een grote inspanning leveren, tegen de stroom van de tijd ingaan en je de talen meester maken waarin de betekenis op die plekken wordt uitgesproken: de mijnwerker wordt archeoloog en vertaler, en hij gaat met eindeloze zorgvuldigheid te werk om de eeuwenoude vondst boven de grond te krijgen, waarbij hij goed oppast dat hij haar niet breekt. Vervolgens maakt hij haar schoon, indien nodig past hij de stukken ervan in elkaar, bestudeert haar en zet haar in een museum [...] Tegenwoordig vormen ze het officiële protocol van onze verhouding tot het verleden. [...] Iets uit de vergetelheid kunnen opwekken is een kwestie van inspanning, striktheid, studie en intelligentie. Voilà. Het idee dat de barbaren hierover hebben is totaal tegenovergesteld. Ik zou het zo willen samenvatten: het verleden is, zoals het woord zelf al aangeeft, verleden tijd. Einde discussie.³²

32 Baricco, *Barbaren*, 159–160.

Baricco legt uit dat het verleden bepaald niet afwezig is, maar dat het beschouwd wordt als een soort stortplaats van recycleerbare brokstukken en materialen, die kunnen worden gebruikt om nieuwe constructies te maken of herstellingen uit te voeren. Hij verwijst naar de manier waarop christelijke basilieken soms deels werden gebouwd met de resten van heidense tempels:

Er waren geen bewakers die de boel bewaakten, en er bestonden geen ministeries van Cultureel Erfgoed [...] Een fascinerend uitvloeisel van een dergelijke houding is dit: het verleden is gerangschikt op één lijn die kan worden gedefinieerd als ‘dat wat niet meer is’ [...] de Griekse zuil, de monocle, de colt en het middeleeuwse relikwie staan allemaal op dezelfde lijn en liggen opgestapeld op dezelfde stortplaats. In zekere zin zijn ze ook onmiddellijk te vinden: je hoeft helemaal nergens in af te dalen, je steekt gewoon je hand uit en daar liggen ze.³³

33 Baricco, *Barbaren*, 161.

Het verleden is voor barbaren nuttig wanneer je dat onmiddellijk en zonder te veel moeite kan consumeren, opeten of tot leven transformeren en je je honger snel kan stillen. In verdere essays stelt Baricco vast dat in Italië zeer lang stand werd gehouden tegen de barbarij en het zorgen voor, beschermen en bestuderen van cultureel erfgoed hoog op de agenda bleef staan. Er waren wel diverse pogingen om het te verpakken in de vorm van een festival of happening, of het suggereren van beweging en snelheid. Opmerkelijk is dat hij oproept om in te zien dat het niet houdbaar is, die strijd om diepgang na te streven, dat te blijven onderwijzen, terwijl het er misschien net op aankomt heel breed te gaan, te hercombineren, te kiezen voor snelheid in plaats van diepte enzovoort.

Het lijkt mij een hele uitdaging om heemkunde in de eenentwintigste eeuw tegen het licht te houden van wat Baricco probeert te vatten en te

omschrijven. Ik vind het vooral een uitdaging om de ervaring met cultureel erfgoed te verdikken, verzwaren en dieper te maken, wat meer weerstanden in te bouwen, weerbarstigheid enzovoort. Uiteraard is het uitstekend dat ook heemkundigen volop gebruikmaken van Google, websites of blogs. Maar bij het zoeken naar heemkunde een verschil kan maken, is de vraag wat er kan geboden worden naast Google. Sinds het boek van Alessandro Baricco is het niet alleen duidelijk dat de notie 'eruditie' zwaar onder druk staat, maar dat ze meer dan ooit verdient gekoesterd te worden. Hoe verhield eruditie zich tot lokaal historisch onderzoek? Hoe evolueerde dit en zal dit evolueren?³⁴

Tot nog toe is de dialoog in België en Nederland slechts in beperkte mate aangegaan. Een van de interessante uitzonderingen in het erfgoedveld is een boekje dat Arnoud Odding over musea in Nederland maakte in 2011. Het waren heftige dagen. Bovenop de effecten van de economische crisis namen ook ideologisch geïnspireerde tegenkrachten in de Nederlandse politiek de culturele wereld in de tang en werden welgemikt onderdelen onderuit gehaald. De musea werden daarbij niet gespaard. Odding had in 2004, samen met Tiziana Nepoli, al eens geprobeerd de museumwereld in Nederland wakker te schudden. Het nieuwe boekje van 2011 met de lelijke titel, *Het disruptieve museum* vatte de bijzondere sfeer, vol verstoringen.

Odding ging verder dan het aanklagen van gebrek aan subsidies en andere vormen van politieke belangstelling. Hij hield voor dat een museum als vorm ter discussie stond. Hij pleitte volop voor een netwerkmuseum. Het feit dat precies de gevestigde instellingen, de grote musea met de grote oude collecties met Kunst met grote K die blijven bestaan als heel die museumwereld onder druk staat. Het leverde een messcherp boekje op. Odding combineerde de discussies binnen de midscheeps getroffen en verdeeld reagerende museumwereld in 2010 en 2011 met de inzichten van Baricco om aan te geven dat er veel meer aan de hand is. Hij gaf verschillende hints en roept op om vooral een netwerkmuseum te zijn, met diverse sleutelwoorden. Eruditie is er een van. Urgentie is een ander sleutelwoord. Of passie. Een van de mogelijkheden voor het museum als werkvorm, en dit geldt volgens mij heel in het bijzonder voor heemkundige musea die gedreven worden door groepen met passie, is te functioneren als kampen:

*Visie in een netwerksamenleving is weten waar behoefte aan kan zijn. Want juist in deze versnellende tijd, waarin het individu steeds meer mogelijkheden heeft om zelf door de wereld te dwalen, is er behoefte aan kampementen. Kampementen waar mensen zich rond het vuur kunnen verzamelen en waar men elkaar verhalen vertelt over de wonderen van de wereld, tot men op eigen kompas de tocht vervolgt.*³⁵

Nabijheid

Hoe kan men dit alles nu in beleid, in erfgoedpolitiek of in strategieën vertalen? Ook hier verdient het aanbeveling om op zoek te gaan naar interessante woorden. Participatie bijvoorbeeld is net als duurzaamheid of duurzame ontwikkeling een voor de hand liggend begrip om te gebruiken. Het lijkt belangrijk om daarnaast ook woorden te identificeren die zowel voldoende wervende kracht hebben, elders hun nut en potentieel bewezen hebben en die voor heemkunde (in Vlaanderen) kunnen worden ingezet.

Een van die bruikbare beleidsbegrippen die in ons land kunnen geactiveerd worden, is volgens mij *proximité*, een concept dat in Frankrijk alom verspreid is maar in Vlaanderen nog niet versleten is of zelfs amper gebruikt werd.³⁶ Het

34 Zie bijvoorbeeld ook J.-P. Chaline, *Sociabilité et érudition. Les sociétés savantes en France, XIXe – XXe siècles* (Parijs 1995).

35 A. Odding, *Het disruptieve museum* (Den Haag 2011) 189.

36 M. Jacobs, 'Kaders, nabijheid, participatie en eruditie. Georganiseerd vrijwilligerswerk, vrijwilligersorganisaties en cultureel-erfgoed(beleid)', in: *Nabij, verenigd en meegerekend. Cultureel-erfgoedverenigingen in Vlaanderen (2010–2011)* (Brussel 2011) 79–89.

werd de voorbije twintig jaar ingezet in de politieke discussies in Frankrijk, mee veroorzaakt door de pogingen tot decentralisering.³⁷ In 2005 verscheen in het gespecialiseerde Franse tijdschrift *Mots* over 'sleutelwoorden' in de politiek een themanummer over *proximité*.³⁸ Daarin probeerden Christian Le Bart en Rémi Lefebvre uit te leggen waarom dat sleutelwoord zo'n furor maakte: 'Le succès du mot « proximité » est selon nous le signe d'une transformation en profondeur des modes de production de la légitimité politique. Là où le pouvoir se légitimait jadis par la hauteur et par toutes les catégories surplombantes qui découlent d'une position élevée (intérêt général, loi, volonté générale, progrès, égalité des citoyens, aménagement du territoire...), il puise désormais dans un gisement de légitimité strictement inverse, fondé sur le proche et l'interpersonnel.' Het gaat daarbij zowel om decentralisering als om subsidiariteit als om een poging om de kloof tussen politiek en de burger te verkleinen.

Het werd ook in verband met erfgoedbeleid ingezet en dat leverde zelfs een nieuw woord op *proximoine*. Op 2 juli 1996 werd in Frankrijk de wet n° 96-590 afgekondigd die de oprichting van een *Fondation du patrimoine* voorzag. Het ging hierbij om de zorg voor 'le patrimoine modeste - celui qui n'est pas protégé, inscrit ou classé'. Het kreeg de roepnaam *patrimoine de proximité* mee, waarna dit begrip een eigen leven ging leiden. Op de website van die *Fondation du patrimoine* wordt, met een knipoog naar een Belgisch auteur, een link naar een erfgoedbenadering van onderop gelegd: 'Ce trésor des humbles', pour reprendre la très belle expression de Maeterlinck, plonge ses racines au plus profond de notre histoire. Lavoirs, pigeonniers, fermes, granges, églises et chapelles, moulins, anciennes fabriques sont autant de reflets de l'histoire économique et sociale de la France et de la vie quotidienne des générations qui se sont succédé dans nos villes et nos campagnes.'³⁹

37 Zie het uitstekende boek C. Le Bart en R. Lefebvre (red.), *La proximité en politique. Usages, rhétoriques, pratiques* (Rennes 2005).

38 *Mots les langages du politique*, 77, 2005, <http://mots.revues.org/61> (28 september 2013); C. Le Bart en R. Lefebvre, 'Présentation', in: *Mots. Les langages du politique*, <http://mots.revues.org/254> (28 september 2013), 'Le succès rencontré par un mot ou une expression constitue toujours un mystère. Nous ne sommes ici pas les premiers à nous étonner des usages de plus en plus fréquents, dans le langage sociopolitique, du terme de « proximité».

39 <http://www.fondation-patrimoine.org/>

Victoria & Albert Museum te Londen anno 2013: het nieuwe en verbrede erfgoedbegrip in actie. Na en naast de schatten van vorstenhoven was er ook de veel meer bezochte tentoonstelling over de betekenis en geschiedenis van David Bowie. (foto FARO)

Jean-Michel Utard onderzocht de implicaties van de 'nabijheidsbeweging' voor de omgang met het erfgoedbeleid. Naast voordelen zag hij ook nadelen, namelijk dat het kan gaan om het afwentelen van de problemen en concrete gevolgen van centraal gevoerd beleid naar lokale entiteiten: 'On voit bien que ce dispositif fonctionnel et hiérarchique, plaçant l'État au niveau de la science, de la doctrine et de la méthode, le met à l'abri des conséquences désagréables des effets politiques et sociaux de leur application. Ce qui est transféré aux collectivités territoriales, c'est la responsabilité d'avoir à gérer l'écart entre les principes et leur mise en œuvre.'⁴⁰ Hij kwam met een scherpe vaststelling: 'La valeur symbolique n'est pas une caractéristique de l'objet. Le monument ne devient patrimoine que par décision. Le « proximoine » est de ce fait une illusion. Gérer la mémoire collective suppose de la distance.'⁴¹

Naarmate de tijd vordert, komen ook positieve ervaringen bovendien. Zo worden steeds meer de kansen voor het (lager en lager middelbaar) onderwijs benadrukt, omdat intensieve en actieve projecten mogelijk zijn, net zoals in de begindagen van de heemkunde in Vlaanderen.⁴² Het kan interessant zijn om de lessen die men in Frankrijk al geleerd heeft en het denkwerk dat verricht werd mee te nemen, zeker als dit ruimer kan gecombineerd worden met de ervaringen rond ecomusea en kan opengetrokken worden naar een heel breed erfgoedbegrip, zoals eerder in dit artikel werd uitgelegd.⁴³

Nog meer woorden nodig: verrijking en her-ijking

Als het opgewaarde stof rond (het afschuwelijke woord) planlast in Vlaanderen neergedwarreld is, is het de moeite om de discussie over nabijheid en afstand en over geschikte beleidsniveaus, bemiddelaarsrollen en afstemming aan te gaan. Dit geldt zowel voor de heemkundebeweging zelf als voor de verschillende beleidsniveaus. Er is opnieuw wat meer manoeuvreerruimte nodig. De introductie van het woord 'cultureel erfgoed' heeft veel losgewrikt in Vlaanderen de voorbije jaren en ook heemkunde nieuwe kansen en mogelijkheden gegeven. Zoals ik in deze bijdrage heb proberen aan te tonen, is het nuttig op zoek te gaan naar bijkomende woorden en instrumenten om dat potentieel waar te maken. Dit geldt ook voor het verrijken en her-ijken van het begrip heemkunde zelf. Er werden in het buitenland enkele pogingen ondernomen om een begrippenapparaat voor te stellen voor eigentijdse heemkunde, gekoppeld aan een uitgebreid theoretisch programma.⁴⁴ Er werden tientallen woorden voorgesteld, gaande van *Abstraktion* tot *Zeit*, variërend van zeer abstracte of net heel toepassingsgerichte begrippen.⁴⁵ Voor de Vlaamse (beleids)context, hebben we andere begrippen nodig. Het lijkt me de moeite om de uitdaging aan te gaan, om met een brede, inter- of zelfs transdisciplinaire blik na te gaan welke concepten bruikbaar kunnen zijn om de wereld die omschreven wordt als 'heemkunde' eigentijds te duiden, te inspireren en serieus te nemen. Met een eigenzinnige keuze voor enkele sleutelwoorden heb ik getracht enkele voorzetsen te geven. De heemkundige passie is een ploegsport, dus hopelijk komen er meer interessante voorzetsen, waarmee doelpunten kunnen worden gemaakt.

40 J.-M. Utard, 'Du patrimoine au « proximoine » ou le présent d'une illusion', in: *Mots. Les langages du politique*, 77, 2005, 137-144, aldaar 141. <http://mots.revues.org/61> (28 september 2013).

41 Utard, 'Patrimoine', 143.

42 A. Drapier, *Le patrimoine de proximité pour aborder le temps et l'histoire* (Dijon 2005). http://www2.dijon.iufm.fr/doc/memoire/mem%005/05_04STA00436.pdf

43 Zie bijvoorbeeld M. Crivello, P. Garcia en N. Offenstadt, *Concurrence des passés. Usages politiques du passé dans la France contemporaine* (Aix-en-Provence 2006) en het basiswerk H. Glevarec en G. Saez, *Le patrimoine saisi par les associations* (Parijs 2002).

44 Zoals bijvoorbeeld op de website: http://www.uni-ulm.de/LiLL/gemeinsamlernen/materialien/heimat/theoriegruppe_bern.

45 Het basiswoord wordt als volgt gedefinieerd: 'Heimat ist ein Begriff, der die Erinnerung an ein positives Gefühl und einen damit verbundenen Raum umfasst.' http://www.uni-ulm.de/LiLL/gemeinsamlernen/materialien/heimat/theoriegruppe_bern/